

Jonas JUŠKEVIČIUS

Mykolo Romerio universitetas

Žmogaus teisių ištakų ieškant: *libertatis initium* krikščionėjančioje romėnų teisėje

Žmogaus teisių doktrinoje yra nusistovėjusi nuomonė, kad šiuolaikinių žmogaus teisių ištakos siekia XVII amžių, kai užgimstančioje sekularizacijos epochoje imtos išbaigti prigimtines teisės teorinės refleksijos. Straipsnis nagrinėja krikščionėjančios romėnų teisės, t. y. laikotarpio nuo Milano edikto iki Justiniano kodifikacijos priėmimo, ypatumus, kuriuos pagrįstai galima laikyti šiuolaikinių žmogaus teisių idėjos užuomazgomis ir kurie paneigia nusistovėjusią nuostatą, kad žmogaus ir piliečio teisių sistemos ir doktrinos kilmė sietina išimtinai su Apšvietos amžiumi.

Human rights doctrine stands on the settled majority opinion that foundations of contemporary human rights lay in the 17th century. The birth of secularization is considered as the beginning of conclusion of theoretical reflections of natural law. The article analyses the peculiarities of the process of Christianizing Roman law beginning from the Edict of Milan up to codification of Justinian and therefore argues that foundations of the system and doctrine of human and citizen rights cannot be exclusively attributed to Illuminist epoch.

Įvadas

Žmogaus teisių idėja jau kuris laikas yra neatsiejama bet kokio Vakarų tradicijos politinio diskurso dalis, kuri savo ruožtu apima pagrindinius šiuolaikinės politinės mąstysenos elementus: prigimtines teises, visuomenės sutartis ir valdžių atribojimą¹. Beveik kiekvienas politinis sprendimas priimamas atsižvelgiant į žmogaus teises, tačiau tampa akivaizdu, kad nėra bendros šių teisių sampratos. Šiandieninė doktrina vartoja daugybę alternatyvių ir tarpusavyje konkuruojančių terminų bei apibrėžimų: pagrindinės teisės, žmogaus teisės, prigimtines teisės, viešosios teisės ginamos subjektinės teisės, pagrindinės laisvės, moralinės teisės ir t. t. Sekant stoikų priežodžiu *nomina sunt consequentia rerum*², galima teigti, kad dabartinė mitinio Babelio bokšto situacija, susijusi su žmogaus teisių apibrėžimu, logiškai atspindi sąmyšį ir nesusikalbėjimą žmogaus teisių doktrinoje³. Pastarųjų metų žmogaus teisių doktrinoje pasigirsta ir griežtesnių vertinimų, pavyzdžiui, tvirtinama, kad žmogaus teisių doktrina gali pasiūlyti tik paradoksus⁴, kitaip tariant, ji ištikta krizės.

Aiškinantis, kodėl šiuolaikinėje žmogaus teisių doktrinoje ima vyrėti toks sąmyšis, pravartu būtų panagrinėti žmogaus teisių sampratos ištakas. G. Jelinekas pateikė istorinių

pavyzdžių, pradedant graikų filosofija ir romėnų teise, ypač pabrėžė tikėjimo laisvės, kaip visų kitų laisvių šaltinio, vaidmenį⁵. Tiesa, pastaruoju metu prigimtinė teise pradedama domėtis iš naujo. Daugeliu atvejų ją linkstama nagrinėti tik per teisės ir politikos mokslų doktrinoje įsitvirtinusių kai kurių vaizdinių prizmę, kaip idėjų istorijos sudėtinę dalį, kaip intelektualinį sąjūdį ir politinę doktriną, padėjusią laimėti prieš mitus, religiją ir prietarus Apšvietos epochoje. J. Locke'as ir J. Benthamas, prisidėję prie prigimtinių teisių diskurso, yra laikomi žmogaus teisių pionieriais. Standartiniai žmogaus teisių doktrinos tekstai pradedama prigimtines teisės „blitz“ apžvalga⁶ nuo „nerašytų įstatymų“, kurių laikėsi Antigonė, metusi iššūkį valdovų įstatymams; po to minimi stoikai – anot jų, prigimtinė teisė yra esminiai ir akivaizdūs teisingumo principai, kuriais tikima, nes to savaimė reikalauja protas. Prabėgomis paminimas Ciceronas, tvirtinęs, kad egzistuoja tikras įstatymas, atitinkantis prigimtį, nekintantis ir amžinas; taip pat Tomas Akviniėtis, H. Grocijus ir V. Blackstone'as, teigę, jog prigimtinė teisė yra saistoma visų gyvenančių šioje žemėje, o jei žmogaus įstatymai prieštarauja jai, yra negaliojantys. Šiuose naratyvuose teisė ir žmogaus prigimtis susiję neaiškiu būdu, įvairuoja prigimties apibrėžimas ir jos autoriaus tapatybė: tai gali būti kosmosas, Dievas, protas, žmogaus prigimtis, individo savanaudiškumas, savisaugos instinktas etc.⁷

Kaip minėta, žmogaus teisių doktrinoje neišvengiamai minimas Tomas Akviniėtis, kuris kartu yra ir Katalikų Bažnyčios šventasis, ir tikėjimo mokytojas, o jo reflektuota prigimtinė teisė užima svarbią vietą Bažnyčios doktrinoje. Deja, reikia pažymėti, kad ir šiuo atveju Tomui Akviniėčiui dažniausiai prikišama „nuodėmė“, esą jis, formuluodamas savo teoriją, neišplėtojo prigimtinių teisių, kaip varžančių politinės visuomenės kišimąsi į piliečių gyvenimą, sampratos, t. y. nesubjektyvizavo pačios prigimtines teisės. Taigi pastarąjį darbą turėjo atlikti Apšvietos amžius. Kita vertus, pastarųjų dešimtmečių studijos rodo, kad prigimtinių teisių sąvokos buvo plėtojamos vėlyvųjų scholastų darbuose⁸, o kai kurių prigimtinių teisių struktūriniai elementai atsekami dar krikščioniškojo laikotarpio romėnų teisėje⁹.

Prieš tai minėti pastebėjimai skatina kelti klausimą, koks krikščionybės pirminis vaidmuo žmogaus teisių doktrinos evoliucijoje. Šio straipsnio tikslas – remiantis krikščioniškojo laikotarpio romėnų teisės šaltiniais, tokiais kaip Teodosijaus kodeksas ir iš dalies Justiniano kodifikacija (Kodeksas, Digestai, Institucijos), atskleisti romėnų teisės krikščionėjimo pradžios (t. y. laikotarpio, kurį būtų galima laikyti šiuolaikinių žmogaus teisių idėjos pradžia) ištakas ir ypatumus.

Prigimtines teisės idėja klasikinėje romėnų teisėje

Prieštaravimų tarp žmogiškojo įstatymo ir prigimtinio teisingumo problematika buvo aktuali jau antikos laikais. Platono mokiniui Aristoteliui žmogiškojo teisingumo (*dikaion nomikon*) esminis požymis – tarp tautų įvairuojančios taisyklės, kuriomis siekiama užtikrinti konkrečios tautos specifinius interesus¹⁰. Taigi žmogiškasis įstatymas yra kintantis laike ir erdvėje, o jo pagrindas – utilitarus pobūdis. Nekintanti ir objektyvi Aristoteliui tik prigimtinė teisė. Tad civilinis teisingumas dvejopas: viena vertus, jis gali būti prigimtinio pobūdžio, kita vertus, gali remtis įstatymu. Prigimtinis teisingumas (*dikaion physikon*)

visur vienodas dėl savo pasekmių ir nepriklauso nuo subjektyvaus vertinimo, kas yra ir kas nėra gėris. Taigi prigimtinės teisės legitimumą lemia daiktų prigimtis. Aristotelis daro išvadą, kad žmogaus patirtis leidžia jam įvertinti, ką žmogaus sukurtas įstatymas gali pakeisti ir ko ne. Prigimtinės teisės principai negali kisti, nes ontologiškai susiję su nekintamais elementais. Bendrasis visiems įstatymas yra nulemtas prigimties. Visi intuityviai suvokia, kas atitinka ir kas prieštarauja prigimčiai, net jei ir nėra šiuo atžvilgiu jokio bendro susitarimo.

Ši Aristotelio antitezė tarp prigimtinio teisingumo ir pozityviojo, arba sutartinio, teisingumo leido Ciceronui (I a. pr. Kr.) suformuluoti teisės moksle prigimtinio įstatymo idėją, kurio nei senato, nei tautos valia negali pakeisti, ar ištraukti iš jo kurią nors dalį, ar įstatymą visiškai panaikinti, nuo jo atsiriboti ar pagal savo poreikius interpretuoti. Jis nėra tik įstatymas Romoje ar tik įstatymas Atėnuose, tik dabar ar tik po to, bet jis yra vienas amžinas ir nekintamas įstatymas, kuriam visuomet paklus visos tautos, ir tik vienas Dievas bus visų vedlys ir viešpats, nes būtent Jis sukūrė, suredagavo ir išleido šį įstatymą.¹¹ Šią Cicerono idėją perėmė kitas iškilus romėnų teisininkas Paulius (II a. pab. – III a. po Kr.), kol galiausiai pastarojo suformuluotas fragmentas buvo kodifikuotas Justiniano Digestuose. Pasak Pauliaus, teisė gali būti apibūdinama keleriopai: viena vertus, kai sakoma, kad teisė yra tai, kas kiekvienu laikotarpiu teisinga ir gera (*aequum ac bonum*), kaip kad atsitinka prigimtinės teisės atveju; kita vertus, tai, kas kiekvienoje organizuotoje visuomenėje (*civitas*) naudinga visiems ar daugumai, kaip atsitinka civilinės teisės atveju.¹²

Atitinkamai idėjos pradėtos formuluoti ir antikos laikų tautų teisėje (*ius gentium*), kurią galima laikyti tam tikru šiuolaikinės tarptautinės teisės atitikmeniu. Ciceronas pažymėjo, kad protėviai suprato skirtį tarp tautų ir civilinės teisės: to, kas nustatyta tautų teisės, privalu laikytis civilinėje teisėje, bet ne atvirkščiai¹³. Taigi *ius gentium* turėjo apimti bendrąsias ir įgimtas individų ir tautų tarpusavio sugyvenimo vertybes. Vien dėl to, kad šios normos sudaro taikaus tautų sambūvio prielaidas, jos yra vertos būti formalizuotos kiekvieno visuomeninio darinio vidaus teisėje. Visuomeninis darinys tuomet gali atitinkamai nusistatyti taisykles konkrečioms savo poreikiams patenkinti. Kartu Ciceronas matė būtinybę kiekvienos tautos teisės sistemoje įtvirtinti prigimtinės taisykles, kurios ribotų atskirų tautų interesus, siekiant išvengti atviro konflikto su kitomis tautomis¹⁴. Taigi galima teigti, kad Ciceronas pirmasis iš mums žinomų Romos teisininkų teoriškai grindė būtinybę, kad įstatymų leidėjas turi formalizuoti bendras visoms tautoms normas tam, kad jomis būtų vadovaujama ne tiek siejant viltis su pačių piliečių sąmoningumu (taip, kaip savo laiku atrodė Aristoteliui), kiek naudojant valstybinės prievartos mechanizmą¹⁵. Šiuolaikinėje žmogaus teisių doktrinoje galima matyti praktinį šios išvalgos pritaikymą: būtent žmogaus teisių apsaugos realizavimas pasireiškia per žmogaus teisių supozityvinimą tarptautinėse žmogaus teisių sutartyse, valstybių konstitucijose ir įstatymuose.

Apibendrinant Cicerono prigimtinės teisės teoriją galima išskirti tris teisės rūšis¹⁶. Prigimtinė teisė *ius naturale* – tai pačios prigimties jėgos nulemtų ir žmogaus, nepriklausomai nuo jo statuso ar priklausomybės kuriam nors politiniam dariniui, protu priimamų normų visuma. Prigimtinė teisė visuotinė, nekintama ir būtina, nes kyla iš natūralios daiktų tvarkos. Ji negali būti žmogaus ginčijama, o prigimtinė teise pagrįsta

įstatymo *ratio summa insita in natura*, kurią duoda *mens divina*. Tautų teisė *ius gentium* tiesiogiai susijusi su prigimtinė teise, jos laikosi visos tautos ir ji yra tautų tarpusavio santykių pagrindas, nes remiasi visoms tautoms bendrais poreikiais. Tačiau tautų teisė gali kisti priklausomai nuo laiko ir vietos aplinkybių. Galiausiai civilinė teisė *ius civile* – tai kiekvienos tautos sava teisė, žmogaus sukurta teisė. Pasak M. Pizzorni, tarp šių trijų teisės rūšių nebuvo prieštaravimo – visos jos determinuotos vieno ir to paties principo. Kaip teigė Ciceronas, visa teisė, ar tai būtų XII lentelių, ar jo amžininkų pretorių ediktai, turi išplaukti *ex intima philosophia*¹⁷. Tokio sisteminio teisės derinimo pavyzdys, kad ir kaip paradoksaliai atrodytų, būtų vergovės institutas¹⁸, kuris neretai pateikiamas kaip atspindintis antikinės prigimtinės teisės nenuoseklumą ar jos vaidmens silpnumą. Vergovė Romoje buvo suvokiama kaip tautų teisės įtvirtintas institutas būtent dėl bendrojo naudingumo, vergovės teisinis institutas pranoko prigimtinės teisės pripažįstamą kiekvieno žmogaus prigimtine laisvę¹⁹. Šiuo atveju atrodė svarbiau išsaugoti žmogaus gyvybę: karo nelaisve (tai pirminis vergovės šaltinis) buvo siekiama išgelbėti nugalėto kario gyvybę²⁰. Šiandien toks argumentavimas gali būti sunkiai suvokiamas, tačiau šio instituto kūrėjai ir aiškintojai stropiai paisė savo epochos ir civilizacijos teisės sampratos. Pasak žymaus teisės istoriko H. J. Sumner Maine'o (1822–1888), Romos juriskon-sultams prigimtinė teisė niekuomet neatrodė esanti teoriškai menkai pagrįsta, ji tiesiog buvo tarsi nepastebima egzistuojančio civilinės ir tautų teisės audinio sudėtinė dalis ir jos paskirtis buvo pataisyti taikomą teisę, bet jokia būdu ne skatinti jos revoliuciją ar anarchiją, t. y. socialinės sanklodos pokyčius²¹. Būtent šis prigimtinės teisės vaidmuo antikoje, minėto autoriaus nuomone, yra nepelnytai išleistas iš moderniosios teisės ir politikos teorijos akiračio.

Ulpianas, vienas iškiliausių romėnų vėlyvosios klasikinės teisinės minties atstovų, išplėtojo samprotavimus apie prigimtine teisę, o prigimtinės, tautų teisės ir civilinės teisės santykius apibūdino taip: civilinėje teisėje iš dalies yra integruota prigimtinė ir tautų teisė, civilinė teisė iš dalies nuo jų ir atitolusi²²; tautų teisė iš dalies sutampa su prigimtinė teise per bendras visiems individams normas²³; prigimtinė teisė yra bendra visoms sielų turinčioms būtybėms²⁴. Tad jei civilinė ir tautų teisė kažkuria dalimi sutampa su prigimtinė teise (ir tai atitiktų dabarties teisinio pozityvizmo požiūrį), tai yra ne kas kita kaip prigimtinės teisės supozityvinimas ar jos formalizavimas; ir priešingai – minėtos teisės gali viena kitai prieštarauti, esant kokiam nors kolektyvinei naudai (*utilitas publica*). Tai savo ruožtu įtvirtino pozityviosios, t. y. žmogaus sukurtos, teisės praktinę pirmenybę prigimtinės teisės atžvilgiu.

Cicerono iškelti prigimtinės teisės principai buvo svarbūs to meto Romos teisei minčiai ir pačiai pozityviajai teisei (tiek civilinei, tiek tautų teisei, nes Roma tuo metu tapo galinga imperija, sujungusia daug tautų), tačiau pati prigimtinė teisė, kaip teorinė koncepcija, kaip išbaigta taisyklių sistema, taip ir liko marginalizuota.²⁵ Tai buvo labiau interpretacijos priemonė: kadangi prigimtinė teisė egzistavo glaudžiai susieta su tautų teise, ji leido Romos juristams pasitikrinti, kaip jų taikomos pozityviosios teisės taisyklės dera su teisingumu (*equitas*). Jei rezultatas būdavo neigiamas, tai leisdavo pateisinti juristų atsiskykimą taikyti šias taisykles.²⁶

Prigimtinė teisė apaštalo Pauliaus mokyme

Prigimtinės teisės idėja reflektuojama ir Naujajame Testamente. Pavyzdžiui, apaštalas Paulius Laiške romiečiams kalba apie „įrašytą įstatymą jų [pagonių] širdyse“, kuris kaip ir Apreikštas įstatymas apima tuos pačius įsakymus (Rom 2, 14–15). Laiške galatams Paulius išplėtoja šio įstatymo sampratą: „Nebėra nei žydo, nei graiko; nebėra nei vergo, nei laisvojo; nebėra nei vyro, nei moters: visi jūs esate viena Kristuje Jėzuje“ (Gal 3, 28). Šv. Paulius, kaip ir Ciceronas²⁷, pasiremia analogija, pagal kurią žmonija sudaro vieną visumą arba kūną, kurio nariai yra žmonės, ir taip palygina visus tikinčiuosius su mistinio Kristaus kūno nariais: „Jei kenčia vienas narys, su juo kenčia ir visi nariai. Jei kuris narys pagerbiamas, su juo džiaugiasi visi nariai“ (1 Kor 12, 26). Šv. Pauliaus išplėtotas prigimtinių įstatymo revoliucingas turinys praktikoje dėl savaimės aiškių priežasčių (krikščionybė gimė tuometinės Romos imperijoje, kur buvo nusistovėjusi socialinė sankloda bei teisė, ir pirmaisiais amžiais buvo persekiojama) negalėjo būti greitai įgyvendintas.

Grįžtant prie anksčiau minėto vergovės problemos pavyzdžio, šiuo atžvilgiu pamokantis yra apaštalo Pauliaus Laiškas Filemonui²⁸. Vergas antikos laikais buvo šeimininko daiktas *res* ir jis nebuvo teisės subjektas, kaip tai suprantama šiandien. Šv. Paulius siekia vergo ir vergvaldžio santykius transformuoti: moko žiūrėti į vergą kaip į savo brolių, kuris yra lygus vergvaldžiui savo orumu Viešpaties akyse, taigi skatina pripažinti vergą asmeniui dvasiniu lygmeniu²⁹. Šios nelaimingos kaimenės emancipacija (išverginimas) visų pirma turėjo įvykti sąžinėje, o tik po to pasiremiant pasaulietinių įstatymų ir teismų praktika. Tai atspindi krikščionišką požiūrį, kai tikslo siekiama ne revoliucijos, bet veiksmingesniu, nors ir lėtu, „vidinės transformacijos“ būdu.

Ši dvasinė Filemono (vergvaldžio) ir Onesimo (vergo) bendrystė ir turėjo padėti šiuolaikinių žmogaus teisių pagrindus³⁰. Iš apaštalo Pauliaus laiškų kyla nauja žmogaus prigimtinės teisės koncepcija – krikščioniškoji prigimtinė teisė, kuri apibrėžia teisę kaip teisingumą (*ius quia iustum*), bet ne kaip įsakymą (*ius quia iussum*), t. y. teisė turi visų pirma remtis turiniu, o ne forma. Tai pripažįstant kartu negalima paneigti, kad krikščioniškoji prigimtinės teisės doktrina turi daugybę sąlyčio taškų su antikinė filosofija. Kadangi tai būtų atskiros studijos dalykas, pakanka paminėti, jog tam turėjo įtakos ankstyvosios Bažnyčios tėvų plėtojamas mokymas apie prigimtinių teisių³¹. Sekdama šv. Pauliumi, ankstyvoji krikščionybė pateikė ir patikslintą prigimtinės teisės apibrėžimą³². Žymiausias iš jų – šv. Augustino apibrėžimas: „Įstatymas, užrašytasis žmonių širdyse, kurio netgi pati neteisėybė nesunaikina.“³³ Viduramžiais jį komentavo ir išplėtojo šv. Tomas Akviniėtis³⁴.

Religijos laisvės įtvirtinimas

Kaip buvo minėta, prigimtinės teisės teorija antikoje nebuvo įgyvendinta praktiškai – žmogaus sukurta teisė turėjo praktinę pirmenybę prigimtinės teisės atžvilgiu, o ir pati prigimtinė teisė naudota daugiau kaip interpretacijos instrumentas. Krikščionybės pergalė lėmė, kad situacija pamažu ėmė kisti prigimtinės teisės naudai. Šis procesas nebuvo greitas: nors krikščionybės idėjos savo metu buvo revoliucingos, tačiau jų įgyvendinimas evoliucionavo teisiniu būdu.

Taip pat reikia turėti omenyje tai, kad antikoje politinės struktūriškai organizuotos bendruomenės savo legitimumą glaudžiai siejo su sakraliniu ir religiniu pagrindu. Senovės Romoje religiniai kultai buvo viena iš valstybės funkcijų, o kunigai pagal savo funkcijų reikšmę prilygo magistratams. Taigi galima sakyti, kad tuo metu valstybę buvo įmanoma suvokti tik kaip konfesinę.³⁵ Krikščionybės aušroje Romoje kartu vyko imperijai pavaldžių tautų kultūrinė asimiliacija. Pavyzdžiui, siekiant legitimuoti Romos santvarką nukariautų tautų atžvilgiu ir užtikrinti politinį stabilumą, į panteoną, t. y. oficialųjį politeistinę religijose garbinamų dievybių katalogą, laipsniškai buvo įtraukiamos tų tautų dievybės. Kitas svarbus politinio stabilumo imperijoje užtikrinimo elementas – imperatoriaus genijaus³⁶ kulto įteisinimas³⁷. Šiame kontekste turėtų būti vertinamas Romos valstybės požiūris į pirmąsias krikščionių bendruomenes, lėmęs jų sisteminius persekiojimus. Krikščionys buvo pasirengę paklusti teisei ir valstybinei santvarkai, išskyrus vieną sritį, paklūstančią Dievui ir priklausančią individo sąžinei – neturėti kitų dievų. Tai atspindėjo Tertulijono posakis: „Ta pati siela negali tarnauti ir Dievui, ir Cezariui.“³⁸ Tad paklusnumo valstybei riba tapo to, kas priklauso Cezariui, ir to, kas priklauso Dievui, takoskyra (Mt 22, 21).

Taip pat šiame istoriniame kontekste turėtų būti vertinama pirmoji Konstantino įteisinga kolektyvinė individo laisvės išraiška, vėliau lėmusi žmogaus teisių doktrinos plėtotę. Atsivertusio į krikščionybę imperatoriaus Konstantino religinės tolerancijos ediktas³⁹ (dar vadinamas Milano ediktu) 313 m. po Kr. turėjo lemiamą įtaką asmens laisvių doktrinos tolesnei raidai. Šiuo ediktu, nors jis ir vadinamas tolerancijos ediktu, nebuvo tiesiog įtvirtinama tolerancija *ad beneplacitum nostrum*, bet jis, kas yra svarbu, pirmą kartą juridškai pripažino kiekvienam tikėjimo laisvę, valstybei nevaržant, kuriuo dievu tikėti. „Todėl mes nusprendėme <...> suteikti krikščionims ir visiems kitiems laisvę praktikuoti religiją, kurią kiekvienas tiki, nes bet kokia dievybė, esanti danguje, teikia mums ir visiems mūsų pavaldiniams taiką ir gerovę. Mes manome, kad būtų geriausia ir protingiausia neneigti nė vieno iš mūsų pavaldinių, ar jis būtų krikščionis, ar kitokio kulto, laisvės praktikuoti religiją, kurios nori: tuomet aukščiausioji dievybė, kurią kiekvienas mūsų laisvai garbina, suteiks savo palankumą ir įprastą globą. *Tai, ką mes jiems [krikščionims] suteikiame <...> tai suteikiame ir kitiems, kurie turi laisvę rinktis ir išpažinti kultą, kurio nori <...> tol, kol nepažeidžiamas kito orumas ar tikėjimas* [išskirta J. J].“⁴⁰

Iš šio svarbaus teisės akto išplauktų kelios išvados, kurios savo reikšmingumu pranoeko epochą ir tapo neatsiejama po II pasaulinio karo gimusios žmogaus teisių doktrinos dalimi.

Pirma, Konstantino ediktas pirmąsyk Europoje paskelbė religijos ir valstybės atskirumo teisinę idėją: valstybė neutraliai vertina savo piliečių pasirinkimą, tačiau religinė sritis traktuojama kaip reikšminga viešosios teisės požiūriu ir todėl globotina⁴¹. Šios idėjos raiška keliolika šimtmečių nebuvo sklandi, tačiau šiandien ji tapo daugelio Europos šalių, taip pat ir Lietuvos⁴², konstitucinės doktrinos principu.

Antra, pirmąkart teisiniu lygmeniu valstybė atsisako kištis į sferą, paliktą tvarkytis pačiam individui ir kartu valstybės neperžengiamą, nes žmogaus santykis su savo Dievu negali būti palenktas teisinei sferai. Ši nuostata šiuolaikinėje žmogaus teisių doktrinoje buvo išplėtotą bei apibendrinta ir įgijo valstybės neigiamo pobūdžio įsipareigojimo principo statusą.

Trečia, imperatorius Konstantinas religijos laisvę ne tik pirmasis deklaravo, bet ir formalizavo šios pirminės subjektinės teisės, kaip kylančios *ex instinctu naturae*, turinį, kuris savo ruožtu derėjo su Bažnyčios tėvų išdėstytu prigimtinės teisės mokymu. Kartu buvo nustatytos ir šios laisvės realizavimo ribos – „tol, kol nepažeidžiamas kito orumas ar tikėjimas“⁴³.

Milano edikto reikšmė Europos teisinės kultūros plėtrai yra nenuginčijama ir, galima teigti, Konstantino įtvirtinta religijos laisvė padėjo pagrindą šiuolaikinio žmogaus *libertatis initium*, t. y. minties, spaudos, susirinkimų ar susivienijimų laisvei.

Romėnų teisės krikščionėjimo pradžia

Paskelbus Milano ediktą, kilo įstatyminių ir administracinių nuostatų būtinybė, siekiant įgyvendinti edikte įtvirtintą individo autonomiją ir sąžinės laisvę tikėjimo srityje. Būtent paskesnių Konstantino išleistų įstatymų⁴⁴ kontekste buvo įteisintos subjektinės situacijos, pripažįstamos imperijos pavaldiniams, kurios daug kuo panašios į šiuolaikines pilietines teises.

Ediktas, įtvirtinęs valstybės ir religijos atskirumą, sudarė visas galimybes religijų teisinei sistemai formuotis. Bažnyčios norminių šaltinių (pradžioje dar vadintų bendriniais vardu *Christiana lex* arba *Catholica lex*) ištakos – Bažnyčios susirinkimų kanonai⁴⁵, o nuo IV a. po Kr. pabaigos – ir popiežių dekretalijos⁴⁶. Kitas Bažnyčios norminis šaltinis buvo pirmieji Konstantino įstatymai, įtvirtinę Bažnyčios privilegijas ir Bažnyčios tarnams, analogiškas toms, kurias turėjo pagonių kulto tarnai ir žydų bendruomenės⁴⁷. Kitos Konstantino įtvirtintos normos, svarbios nagrinėjamai temai, susijusios su kai kurių institucinių funkcijų, reikšmingų pačiai valstybei, suteikimu Bažnyčios institucijoms, visų pirma vyskupams. Tai yra *episcopalis audientia* instituto įsteigimas (CTh. 27 de *episcopali definitione*), vergų išlaisvinimo Bažnyčioje institutas (CTh. 4.7 de *manumissionibus in ecclesia*), teisės į prieglobstį Bažnyčioje įtvirtinimas⁴⁸ (CTh. 9.45 de *hic qui ad ecclesias confugiunt*).

Įtvirtinant prigimtinių krikščioniškąjį teisingumą, didelę reikšmę turėjo *episcopalis audientia* institutas⁴⁹. Šio instituto svarba dar nėra pakankamai įvertinta Vakarų teisinės minties naratyviojoje istorijoje. Pavyzdžiui, chrestomatine tapusi H. J. Bermano studija „Teisė ir revoliucija“ apie *episcopalis audientia* institutą tiesiogiai neužsimena⁵⁰. Kaip kiekviena žmonių bendrija, taip ir Bažnyčia turėjo turėti teisingumą vykdančias institucijas. Evangelistas Matas, remdamasis Kristaus žodžiais (Mt 18, 15–17), suformulavo vadinamąjį Bažnyčios drausmės principą (lot. *correctio fraterna*). Pagal šį principą prieštaravimai tarp tikinčiųjų turi būti sprendžiami tikinčiųjų bendruomenėje. Apaštalas Paulius teigia atleidimą esant svarbesnį už bausmę (2 Kor 2, 6–8); taip pat smerkia tikėjimo brolių tarpusavio bylinėjimąsi pagonių teismuose (1 Kor 6, 5–6): „Nejaugi nebeturite išmintingo žmogaus, kuris sugebėtų išspręsti tarp brolių iškilusią bylą?“, kartu ragina neiti „bylinėtis vieniems su kitais pas neteisiuosius“ (1 Kor 6, 1). Šie Šventojo Rašto žodžiai tapo pagrindu įspūdingam Bažnyčios teisingumo rūmui, kuris turėjo išlyginti pasaulietinio teisingumo trūkumus beveik tūkstančiui metų į priekį.⁵¹

Imperatorius Konstantinas, tęsdamas savo konfesinę politiką, buvo linkęs palankiai spręsti klausimus dėl būtinybės krikščionims gyventi pagal evangelinius principus, taip

pat ir pagal krikščioniškojo gailestingumo nuostatas. Religinės laisvės įtvirtinimas ir religijos fenomeno atsiejimas nuo pasaulietiško kartu reiškė, jog turi būti pripažįstama teisė religinėms bendruomenėms tvarkytis pagal jų vidaus teisę.⁵² Konstantinas, įsteigdamas *episcopalis audientia* institutą 318 m. (CTh. 1.27.1), pripažino vyskupo teisminę jurisdikciją, prilygino ją pasaulietiniam teisingumui, o šalims (arba vienai iš jų) suteikė galimybę pasirinkti vyskupo jurisdikciją, kurioje ginčas būtų sprendžiamas taikant *Christiana lex*, t. y. krikščionių bendruomenės taisyklių visumą. Tai reiškė, kad ginčams vyskupo jurisdikcijoje spręsti buvo taikomos romėnų privatinės teisės normos tik tokia apimtimi, kokia įmanoma jas suderinti su evangeliniais principais ir krikščioniškuoju teisingumu⁵³ (*equitas christiana*). Ginčų nagrinėjimo procedūros vyskupo teisme labiau atitiko siekį pateikti turiningąjį, o ne procedūrinį teisingumą, todėl mažiau formalų ir palankesnę asmeniui⁵⁴. Teisingumo, interpretuoto Evangelijos kontekste, poreikis buvo didelis, vyskupai dėl to turėjo vis daugiau darbo, todėl dažnas to laikotarpio vyskupas, taip pat ir šv. Augustinas, Hippo vyskupas, skųsdavosi, kad teisminė veikla juos atitraukia nuo tikrosios misijos⁵⁵. Valdant Teodosijui, krikščionybei tapus Romos imperijos valstybine religija, vyskupų teisminė jurisdikcija pasaulietiniuose reikaluose, ypač baudžiamosiose bylose, pradėta riboti (CTh. 16.2.23), tačiau Milano ediktas ir po jo paskelbti imperijos aktai jau buvo pripažinę principą, kad Bažnyčia tam tikromis aplinkybėmis gali konkuruoti su pasaulietine jurisdikcija. Žlugus Vakarų Romos imperijai tokias aplinkybes, remdamasi šiuo imperatorių įtvirtintu principu, apsibrėžė pati Bažnyčios kanonų teisė⁵⁶. Jos jurisdikcija nukreipta dviem pagrindinėmis kryptimis⁵⁷: tai pažeidžiamų asmenų (*miserabiles personae*) – našlių, našlaičių, vaikų – reikalai⁵⁸, ir jurisdikcija, kylanti *ex defectu iustitiae*, kai pasaulietinis teisingumas nedera su krikščioniškuoju teisingumu⁵⁹.

Formuojantis krikščioniškąja prigimtaine teise pagrįstai Bažnyčios teisei sistemai, imperijoje tuo pat metu vyko ir pasaulietinės teisės krikščionėjimo procesas⁶⁰. Galima pateikti to paties imperatoriaus Konstantino įstatymų leidybos pavyzdžių, neabejotinai informatyvių analizuojant kai kurių šiuolaikinių asmens teisių genezę. Tai būtų imperatoriaus Konstantino 315 m. draudimas vykdyti mirties bausmę nukryžiuojant ar laužant kelius⁶¹; 325 m. įpareigojimas teisėjams, kuriuo nurodyta už sunkius nusikaltimus nuteistus asmenis vietoj gladiatorių kovų (jos įstatyme buvo įvardytos kaip *cruenta spectacula*) bausti priverčiamaisiais darbais rūdynuose (*metallo inservire*)⁶². Dar radikalesnė Konstantino intervencija stebima šeimos teisėje: čia buvo pasikėsinta į vieną iš pagrindinių romėnų teisės institutų – absoliučią tėvo valdžią (*patria potestas*)⁶³. 318 m. atšaukta tėvo teisė disponuoti savo vaikų gyvybėmis (*ius vitae ac necis*) – nustatytos vienodos bausmės tiek savo vaiką nužudžiusiam tėvui, tiek savo tėvą nužudžiusiam vaikui⁶⁴, o 320 m. apribota tėvų valdžia vaikų atžvilgiu turtinių santykių srityje⁶⁵. Tais pačiais metais buvo panaikinti senieji Romos įstatymai, nukreipti prieš viengungius ir bevaikius asmenis⁶⁶. Krikščioniškosios doktrinos nuostatų⁶⁷ taikymas civilinėje teisėje sulygino moterų ir vyrų socialinę-ekonominę padėtį. 321 m. moterims buvo suteiktas visiškas teisnumas (*ut ipsae in omnibus contractibus tale ius habebant, quale viros habere praescripsimus*), t. y. moterys, kaip ir vyrai, galėjo įsigyti bei valdyti turtą ir, kas svarbiausia, įgijo teisnumą nuo 18 m. (iki tol jos globojamos ne kaip moterys, bet kaip paprastas nepilnametis asmuo)⁶⁸.

Problemiškiausias romėnų teisės krikščionėjimo ir jos subordinavimo prigimtainei

teisei klausimas susijęs su jau minėtu vergovės teisiniu institutu. Tai, kad imperijoje šis institutas išliko ir po krikščionybės pergalės, iš pirmo žvilgsnio leistų manyti, kad krikščionybė atsitraukė nuo savo pirminių nuostatų. Vienareikšmiškai taip teigti nebūtų galima. Nors Konstantino įstatymų leidyba tiek jo laikais, tiek po jo reiškė tikrą teisinę revoliuciją⁶⁹, vis dėlto Konstantinas nesiryžo naikinti vergovės, nes ji buvo ekonominis imperijos pagrindas. Dėl šios priežasties vergų išlaisvinimas buvo subordinuotas griežtiems imperijos įstatymams, tačiau 321 m. reskriptu⁷⁰ Konstantinas teisinio fakto rangą suteikia vergų išlaisvinimui (manumisijai) Bažnyčioje, t. y. šeiminkas galėjo išlaisvinti vergą dalyvaujant tikinčiųjų bendruomenei, vyskupui ir patvirtinus tai galiojančiu dokumentu. Vergų manumisijos palengvinimą pagrindė svarbi teisinė aplinkybė, nurodyta pačioje reskripto pradžioje – vergo šeiminko religinės paskatos (*Qui religiosa mente*). Šis Konstantino žingsnis, nors ir ne toks radikalus, kaip galima tikėtis, buvo ypač svarbus asmens laisvės istorijai – pirmą kartą imperijos įstatymu (Milano ediktu) įtvirtinta religinės minties laisvė, palengvintos vergų išlaisvinimo sąlygos per *favor libertatis inter dominum* paskatinimą⁷¹. Nors krikščionybės apaštalų mokymas ir teigė, kad „nebėra nei vergo, nei laisvojo“ (Gal 3, 28), tačiau atsižvelgdamas į to meto istorines aplinkybes vergovės tiesiogiai nesmerkė: „Jei buvai pašauktas, būdamas vergas, nesisielok, bet jei ir gali tapti laisvas, verčiau pasinaudok“ (1 Kor 7, 21). Minėtas pavyzdys – Laiškas Filemonui, kurį rašydamas apaštalas Paulius siekia, kad Onesimas visų pirma būtų išlaisvintas jo šeiminko krikščionio sąžinėje – logiškai dera su imperatoriaus Konstantino politiniu tikslu: įsisenėjęs vergovės teisinis institutas *contra naturam*⁷² turi išnykti ne revoliucijos, bet laipsnišku, nors ir lėtu, „vidinės transformacijos“ būdu.

Išvados

Konstantino ir vėlesniųjų krikščionių imperatorių įstatymų leidyba imperatoriaus Justiniano kodifikacijoje kūrybiškai sujungta su krikščioniška prigimtinės teisės samprata. Prigimtinė teisė buvo suvokiama kaip objektyvi ir įpareigojanti realybė, kylanti iš *summa ratio*, t. y. iš Dievo. Justinianas savo kodifikacijoje puikiai suvokė ir nesisistengė, – tam dar nebuvo pribrendusios ir istorinės aplinkybės, – prigimtinės teisės išversti į supozityvintų teisių kalbą, kaip tai suprantama šiandien. Tačiau tai, kas buvo padaryta krikščionėjančioje romėnų teisėje nuo Konstantino paskelbto Milano edikto iki Justiniano kodifikacijos, rodo neabejotinai didžiausią krikščionybės indėlį į šiuolaikinio žmogaus *libertatis initium*.

Krikščionybės pergalė lėmė, kad teisės perspektyva pamažu ėmė kisti prigimtinės teisės naudai. Konstantino religinės tolerancijos ediktas 313 m. po Kr. turėjo lemiamą įtaką asmens laisvių doktrinos tolesnei raidai, nors, kaip minėta, šis procesas buvo lėtas, evoliucionuojantis. Konstantino ediktas turėjo didelę reikšmę šiuolaikinei žmogaus teisių doktrinai. Buvo suformuluoti šie esminiai principai: religijos ir valstybės atskirumas (valstybė neutraliai vertina savo piliečių pasirinkimą, tačiau religinė sritis traktuojama kaip reikšminga viešosios teisės požiūriu ir todėl globotina); sąžinės laisvė; valstybės neigiamo pobūdžio įsipareigojimai, kai valstybė atsisako kištis į tikėjimo sferą; asmens laisvių ribojimas, kai pažeidžiamos kitų asmenų teisės ir laisvės. Kartu galima teigti, kad Konstantino

įtvirtinta religijos laisvė padėjo pagrindą šiuolaikinio žmogaus minties, spaudos, susirinkimų ar susivienijimų laisvei.

Paskelbus Milano ediktą, teisėje gimė naujos nuostatos, leidusios įtvirtinti individo autonomijos ir sąžinės laisvės tikėjimo srityje įgyvendinimą. Valstybės ir religijos atskirumo principas sudarė sąlygas formuotis Bažnyčios teisei sistemai, kuri galėjo taikyti turiningąjį, Evangelijos ir prigimtinės teisės kontekste reflektuotą teisingumą, todėl mažiau formalų ir palankesnį asmeniui. Buvo įsteigtas *episcopalis audientia* vergų išlaisvinimo Bažnyčioje institutas, įtvirtinta teisė į prieglobstį Bažnyčioje. Kita vertus, pati imperija ėmė krikščioninti, t. y. kiek įmanoma reflektuoti per prigimtinės teisės prizmę, rašytinę teisę: atšaukė, uždraudė ar apribojo žmogaus orumui prieštaraujančias praktikas; ėmėsi veiksmų sulyginant vyrų ir moterų, tėvų ir vaikų turtines teises ir pan.

NUORODOS

- ¹ *Possenti V.* Antropologia cristiana e diritti umani: diritti e doveri // Catholic Social Doctrine and Human Rights. The Proceedings of the 15th Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences. 1–5 May 2009. Vatican City: Pontifical Academy of Social Sciences. 2010. P. 107.
- ² Šis priežodis yra tapęs ir teisininkų žodyno dalimi. Žr. Inst. II, 7, 3.
- ³ *Falchi G. L.* Introduzione ai fondamenti del diritto europeo. Roma: Lateran University Press. 2007. P. 53.
- ⁴ *Douzinas C.* What are human rights? // The Guardian. 2009 03 18.
- ⁵ Šiam klausimui G. Jellinekas paskyrė visą skyrių savo veikale *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. 4 ed. München-Leipzig. 1927 (repr. Vdm Verlag Dr. Müller. 2006). Deja, šis veikalas taip ir nebuvo išverstas į pagrindines šiuolaikines kalbas. Žr. taip pat *Graf F. W.* Le radici religiose della razionalità moderna. La teoria dei diritti umani di Georg Jellinek nel suo influsso su Max Weber e Ernst Troeltsch // *Humanitas* 59 (6). 2004. pp. 1155–1186.
- ⁶ *Costas Douzinas* tokią analizę apibūdina kaip *whistle-tour style of jurisprudence*. Žr. *Douzinas C.* The end of human rights. Oxford: Hart Publishing. 2000. P. 8. Išn. 11.
- ⁷ *Ibid.* P. 8–9.
- ⁸ *Tierney B.* The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law. 1150–1625. Atlanta, GA: Scholars Press. 1997. P. 255; 272–287.
- ⁹ *Falchi G. L.* Introduzione ai fondamenti del diritto europeo. Roma: Lateran University Press. 2007; *Falchi G. L., Ferme B. E.* Introduzione allo studio delle fonti dell'Utrumque Ius. Roma: Lateran University Press. 2006.
- ¹⁰ *Waldstein W.* Teoria generale del diritto. Roma: Lateran University Press. 2002. P. 64 et seq.; *Eth. Nic.* 5.10, 1134b 18 sqq.
- ¹¹ *De Rep.* 3.22: „Huic lege nec abrogari fas est neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest; nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus, neque est quaerendus explanator aut interpres ejus alius; nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia pothac, sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator ómnium Deus; ille legis hujus inventor, disceptator, lator.“
- ¹² D.1.1.11.: Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile.
- ¹³ *De Off.* III, 17, 69: „Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt: quod civile non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet.“
- ¹⁴ *De Off.* III, 5, 23: „Neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed etiam legibus populorum,

- quibus in singulis civitatibus, res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui comodi nocere alteri.“
- ¹⁵ Plačiau žr. *Falchi G. L. Introduzione ai fondamenti del diritto Europeo*. Roma: Lateran University Press. 2007. P. 30–31.
- ¹⁶ *Pizzorni R. M. Il diritto naturale dalle origini a S. Tommaso d'Aquino*. 3 ed. Bologna: ESD. 2000. P. 110–111.
- ¹⁷ *De Leg.*, I, 5, 17: Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas?
- ¹⁸ *Falchi G. L. Introduzione ai fondamenti del diritto Europeo*. Roma: Lateran University Press. 2007. P. 31–32.
- ¹⁹ D.1.5.4.: Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur.
- ²⁰ Be abejo, vėliau atsirado ir kitų vergovės šaltinių, tačiau vergovė vis tiek išliko tautų teisės institutu. Pvz., pagal civilinę teisę Romos pilietis negalėjo būti vergas. 81 m. pr. Kr. priimtas *Lex Cornelia* įtvirtino teisinę fikciją, pagal kurią Romos pilietis patekimo į karo nelaisvę momentu buvo pripažįstamas mirusiu. Tam tikrais atvejais Romos pilietis galėdavo būti įvergintas, tačiau vergu jis tapdavo tik tuomet, jei būdavo parduodamas *trans Tiberim* (už Tiberio upės, t. y. už Romos miesto ribų, kur jau galiojo tautų teisė).
- ²¹ *Sumner Maine H. Ancient Law*. 10th ed. repr. Kessinger Publishing. 2004. P. 37.
- ²² D.1.1.6.: Ius civile est, quod neque in totum a naturali vel gentium recedit nec per omnia ei servit: itaque cum aliquid addimus vel detrahimus iuri communi, ius proprium, id est civile efficimus.
- ²³ D.1.1.4.: Manumissiones quoque iuris gentium sunt. Est autem manumissio de manu missio, id est datio libertatis: nam quamdiu quis in servitute est, manui et potestati suppositus est, manumissus liberatur potestate. Quae res a iure gentium originem sumpsit, utpote cum iure naturali omnes liberi nascerentur nec esset nota manumissio, cum servitus esset incognita: sed posteaquam iure gentium servitus invasit, secutum est beneficium manumissionis. Et cum uno naturali nomine homines appellaremur, iure gentium tria genera esse coeperunt: liberi et his contrarium servi et tertium genus liberti, id est hi qui desierant esse servi.
- ²⁴ D.1.1.3.: Ut vim atque iniuriam propulsemus: nam iure hoc evenit, ut quod quisque ob tutelam corporis sui fecerit, iure fecisse existimetur, et cum inter nos cognationem quandam natura constituit, consequens est hominem homini insidiari nefas esse.
- ²⁵ *Falchi G. L. Introduzione ai fondamenti del diritto Europeo*. Roma: Lateran University Press. 2007. P. 31.
- ²⁶ *Mousurakis G. A Legal History of Rome*. New York: Routledge. 2007. P. 125.
- ²⁷ Ciceronas teigė, kad jei mes kiekvienas turėtume leidimą nurengti kitą, tai neišvengiamai subyrėtų žmonių visuomenė, kuri visų pirma paklūsta prigimties įstatymams, nes jei kiekvienas mūsų kūno narys norės pasigerinti savo būklę naudodamasis kitu nariu, tai neišvengiamai visas kūnas nusilps ir žus. Taigi jei kiekvienas mūsų pasisavina kito daiktą, kuris kiekvienam gali būti naudingas, tai neišvengiamai griaua žmonių visuomenę ir bendrystę. Žr. *De Off.* III, V, 21: Si enim sic erimus adfecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset, sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum detrahatque quod cuique possit emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est.
- ²⁸ Šiuo laišku šv. Paulius praneša apie Filemono, Kolosų bažnyčios vadovo, vergo Onesimo, pabėgusio į Romą ir ten apsikrikštijusio, sugrįžimą (šį laišką perduoda pats Onesimas). Šv. Paulius, kuris Onesimą greičiausiai pats buvo pakrikštijęs, norėjo, kad bėglys taptų jo pagalbininku, tačiau, gerbdamas tuo metu galiojusią teisę, jį grąžina teisėtam šeimininkui.
- ²⁹ Fm 1, 15–16.
- ³⁰ *Pizzorni R. M. Ten pat*. P. 161. Plačiau apie Laiško Filemonui reikšmę vėlyvosios antikos pasauliui žr. *Ferrari G. La lettera a Filemone e libertà nel mondo greco, romano e cristiano*. Salerno: Elea Press. 1998.

- ³¹ Plačiau apie patristikos įnašą žr. *Pizzorni R. M.* Ten pat. P. 155–274.
- ³² Pvz., šv. Ambraziejaus *De fuga saeculi*. III, 15; *Libri VI, Hexaameron*, V, 21, 68.
- ³³ *Lex inscripta in cordibus hominum, quam ne ipsa quidem delet iniquitas.* Žr. *Augustinus*. *Confessiones*. II, 4.
- ³⁴ *Thomas Aquinatus*. *Summa Theologiae*. Ia Iiae, qu. 94, a. 6, resp.
- ³⁵ *Amarelli F. et al.* *Storia del diritto romano*. Torino: Giappichelli. 2000. P. 153–156.
- ³⁶ Imperatoriaus genijus – imperatorių globojanti savarankiška dvasia, kuri atsiranda jam gimus.
- ³⁷ Pirmą kartą imperatoriaus genijaus kultas atsirado Augusto laikais. Mokslinėje literatūroje nesutariama, ar ši kultą įvedė pats Augustas, ar tai buvo spontaniškos Romos piliečių valios paveikto Romos senato išraiška. Žr. *Lott J. B.* *The Neighborhoods of Augustan Rome*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. Tai nebuvo tikrąja to žodžio prasme imperatoriaus sudievinimas, kadangi toks gyvo žmogaus sudievinimas nederėjo su romėnų religine tradicija, o tik jį globojančios dvasios kultas, kuris savo ruožtu buvo privalomas visiems Romos piliečiams. Po imperatoriaus mirties *genius Augusti* Romos senato viešu aktu (*deificatio*) buvo paskelbtas *divus* ir tapo tiesioginiu religinio garbinimo objektu.
- ³⁸ *Idol*. XIX.
- ³⁹ Iki Milano edikto yra žinomi bent du tolerancijos ediktai, kurie atspindi liberalėjančią imperijos politiką krikščionybės atžvilgiu. Galijano ediktas (261 m.), apie kurį užsimena Euzebijus iš Cezarėjos savo Bažnyčios istorijoje (*Historia Ecclesiastica* 7.13), iš imperatoriaus malonės (*ad beneplacitum nostrum*) legalizavo krikščionių kultą visoje imperijoje. Galerijaus ediktas (311 m.), minimas Euzebijaus iš Cezarėjos (*HE* 8.17) ir Laktancijaus (*de mortibus persecutorum*, 34), taip pat skelbia paprastą toleranciją krikščionių atžvilgiu, beje, pažymėdamas represinių priemonių, kurių buvo imtasi idant krikščionys laikytųsi *iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum*, nepasiteisinimą (*Lact. de mort. Persec.* 34.1).
- ⁴⁰ „Ut daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quod quicquid [est] divinitatis in sede caelesti. Nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. Itaque hoc consilium salubri ac reticissimi ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegendam putaremus, qui vel observationi Christianorum vel ei religioni mentem suam dederet quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benivolentiamque praestare. Quod cum isdem a nobis indultum esse pervideas, intellegit dicatio tua etiam aliis religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam et liberam pro quiete temporis nostri [esse] concessam, ut in colendo quod quisque delegerit, habeat liberam facultatem. [Quod a nobis factum est. Ut neque cuiquam] honori neque cuiquam religioni [detractum] aliquid a nobis [videatur].“
- ⁴¹ Šis valstybės ir religijos atskirumo idėjos praktinis įgyvendinimas nebuvo nutrauktas net ir tada, kai imperatorius Teodosijus I ediktu *Cunctos populos* (C.Th. 16, 1, 2) 380 m. įtvirtino valstybės konfesionalumo principą, t. y. paskelbė krikščionybę valstybine religija. Šis teisės aktas leido imperijai kištis į Bažnyčios vidaus reikalus – religinėms normoms laipsniškai suteikė pasaulietines sankcijas. Taip pirmą kartą teisiškai atlikta kanoninių normų recepcijos į imperijos teisės sistemą operacija. Žr. *Falchi G. L.* *Fragmenta iuris romanis canonici*. Roma: Mursia. 1998. P. 28. Valstybės intervencija pažengė toliau Rytų Romoje, t. y. Bizantijos imperijoje, kur Justinianas nustatė patriarchų, vyskupų ir abatų skyrimo tvarką (C.1.3.42; C.1.3.48; Nov. Just. 123; B.3.1.8 ir 9). Be to, imtasi reguliuoti ir Bažnyčios turtų administravimą. Taigi bizantinėje tradicijoje įsigali valstybės kontrolė, net ir Bažnyčios viduje, siekiant užtikrinti įstatymų recepciją. Vakarų Romos imperijos dalyje šiai cezaropapizmo tradicijai įsigalėti nebuvo lemta, nes čia jau nebeliko imperijos, o Bažnyčia įsitvirtino kaip nepriklausoma teisės sistema naujų germanų valstybių, o vėliau ir atnaujintos imperijos, atžvilgiu.
- ⁴² „Konstitucinis valstybės ir bažnyčios atskirumo principas yra Lietuvos valstybės, jos institucijų ir jų veiklos pasaulietiško pamatas. Šis principas, taip pat Konstitucijoje įtvirtinta įsitikinimų, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė, konstitucinis asmenų lygybės principas kartu su kitomis konstitucinėmis

- nuostatomis lemia valstybės pasaulėžiūrinių ir religinių neutralumą.“ Žr. Lietuvos *Respublikos Konstitucinis teismas*. 2000-06-13 nutarimas. Valstybės žinios. 2000. Nr. 49-1424.
- ⁴³ Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijos 9 str. 2 d. „Laisvė skelbti savo religiją ar tikėjimą gali būti ribojama tik tiek, kiek yra nustatęs įstatymas, ir tik kai tai yra būtina demokratinėje visuomenėje jos apsaugos interesams, viešajai tvarkai, žmonių sveikatai ar moralei arba *kitų asmenų teisėms ir laisvėms apsaugoti* [išskirta J. J].“
- ⁴⁴ Deja, iš Konstantino epochos nėra išlikę daug teisės šaltinių (dauguma jų pasiekė mus per Teodosijaus kodeksą), o ir tų pačių datavimas yra gana sąlyginis. Žr. *King N. Q. The Theodosian Code as a Source for the Religious Policies of the First Byzantine Emperors // Nottingham Medieval Studies*. 6 (1962). P. 15–16.
- ⁴⁵ Pirmieji vietiniai Bažnyčios susirinkimai įvyko Ankaroje (314 m.) ir Neocesarėje (320 m.), o pirmasis visuotinis Bažnyčios susirinkimas buvo imperatoriaus Konstantino suauktas Nikėjoje 325 m. Pirmųjų Bažnyčios susirinkimų kanonai (iki 380 m., t. y. iki Konstantinopolio Susirinkimo) reguliavo Bažnyčios vidaus drausmę ir liturgiją.
- ⁴⁶ *Falchi G. L. Fragmenta iuris romanis canonici*. Roma: Mursia. 1998. P. 13–17.
- ⁴⁷ *Falchi G. L. La tradizione giustiniana nel materiale teodosiano (CTh. XVI) // Studia et documenta historiae et iuris*. 57 (1991). P. 4, 12, 15, 77 et seq., 88.
- ⁴⁸ Prieglobsčio suteikimo institutas yra susijęs su senovės tikėjimu, pagal kurį buvimas (žmonėms, nepriklausomai nuo jų laisvės statuso, kartais net ir gyvuliams) šventovėje, padėjus ginklus prieš jos valdytoją, apsaugo juos nuo suėmimo. Romėnų krikščioniškoje teisėje prieglobsčio nuo persekiojimo prašymas yra teisėtas tik tuomet, kai prašoma, kad vyskupas atkurtų teisingumą, taip atleidžiant nuo šios pareigos imperatorių. Ypač griežtos sankcijos buvo taikomos tiems, kurie pažeisdavo prieglobsčio teisę: Justiniano įstatymai tai vertino kaip *crimen maiestatis*. Žr. Nov. Just. 37.10; Nov. Just. 117.15; Nov. Just. 128.13.
- ⁴⁹ Plačiau apie *episcopalis audientia* institutą žr. *Cimma M. R. L'episcopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*. Torino: Giappichelli. 1989; *Vismara G. La giurisdizione civile dei vescovi (secoli I–IX)*. Milano: Giuffrè. 1995. *Episcopalis audientia* suvaidino ypatingą vaidmenį Vakarų teisinės minties istorijoje, nes po Romos imperijos vakarinės dalies žlugimo atsiradusiose germanų valstybėse vyskupai, vykdydami teisminę valdžią, išlaikė ir taikė romėnų teisės taisykles, ir būtent dėl šio instituto mūsų teisės tradicija gali vadintis romėnų teisės tradicija. Žr. *Falchi G. L. Fragmenta iuris romanis canonici*. Roma: Mursia. 1998. P. 25.
- ⁵⁰ *Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai. 1999.
- ⁵¹ *Gaudemet J. Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas*. Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni San Paolo. 1998. P. 132–135, 219–224 (orig. kalba Église et Cité. Histoire de droit canonique. Paris: Cerf/ Montchrestien. 1994).
- ⁵² *Falchi G. L. Fragmenta iuris romanis canonici*. Roma: Mursia. 1998. P. 23–28.
- ⁵³ Vėlyvojoje antikoje *aequitas* apėmė ne tik nešališkumą, t. y. lygybę ir proporcingumą, suvokiamus pagal Aristotelio tradiciją, bet ir gailestingumą (*caritas*) bei atleidimą (*indulgentia*). Žr. *Landau P. “Aequitas” in the “Corpus iuris canonici” // Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 20 (1994). P. 95–104.
- ⁵⁴ *Vismara G. Ten pat*. P. 7.
- ⁵⁵ *Gaudemet J. Ten pat*. P. 134.
- ⁵⁶ Skirtingai nuo buvusios Vakarų Romos imperijos teritorijų, kur dar ilgai išsilaikė Konstantino įtvirtinta dviejų teisės sistemų (pasaulietinės ir Bažnyčios) konkurencija, Rytų Romos imperijoje Justinianas (C. 1.4.33 ir 34) apribojo savo pavaldinių galimybes kreiptis į vyskupo teismą, kartu koordinuojant vyskupo ir imperijos teisėjo jurisdikcijas.
- ⁵⁷ *Helmholz R. H. The Spirit of Classical Canon Law*. Athens-London: The University of Georgia Press. 1996. P. 116–144.
- ⁵⁸ Praėjus keliems amžiams Graciano dekreto glosatoriai teigė: „Pupili, orphani, viduae, liberti, miserabiles personae spectant ad iudicium ecclesiasticum“ (Gl. ord. ad C. 12 q. I c I s.v. pupili).
- ⁵⁹ Kanonų teisės istorikų manymu, ši kompetencija nebuvo dažnai taikoma, ir tik tada, kai konkrečios

- bylos atveju pasaulietinis teisėjas nesiryždavo modifikuoti nusistovėjusios praktikos, o pats teisingumas, Bažnyčios įsitikinimu, buvo pažeistas. Žr. *Helmholz R. H.* Ten pat. P. 132–134.
- ⁶⁰ Plačiau apie romėnų teisės krikščionėjimą žr. *Biondi B.* Il diritto romano christiano. Vol. I. Milano: Giuffrè. 1952.
- ⁶¹ CTh. IX. 18.
- ⁶² CTh. XV. 12. 1. Justiniano kodifikacijoje (C. XI.44) ši Konstantino nuostata pateikiama kaip absoliutus gladiatorių kovų draudimas: „Quapropter omnino gladiatores esse prohibeamus.“
- ⁶³ Plačiau žr. *Rudokvas A.* Sulla cristianizzazione del diritto romano all'epoca dell'imperatore Costantino Il Grande // *Ius Antiquum.* 9 (2002).
- ⁶⁴ CTh. 15. 1.
- ⁶⁵ C. XII.31 (30). 1.
- ⁶⁶ CTh. VIII. 16. 1.
- ⁶⁷ „Nebėra nei vyro, nei moters: visi jūs esate viena Kristuje Jėzuje“ (Gal 3, 28); „O ir jūs, vyrai, supratingai gyvendami su moterimis, atsižvelkite, kad jos priklauso silpnesnei lyčiai, pagerbkite jas, kaip turinčias kartu su jumis paveldėti gyvenimo malonę“ (1 Pt 3, 7).
- ⁶⁸ CTh. II. 17. 1. Tiesa, jau Justiniano kodifikacijoje moterims buvo apsunktas disponavimas turtu, ypač jo alienacija. Žr. C. II.45 (44). 2.
- ⁶⁹ Šaltiniai perteikia imperatoriaus Julijono Atsimetėlio kaltinimą velioniu Konstantinui, esą šis dėl naujovių pomėgio griovęs senuosius įstatymus ir papročius. Žr. *Amm. Marcell.* XXI. 11. 8: Tunc et memoriam Constantini ut novatoris turbatorisque priscarum legum et moris antiquitus recepti vexavit.
- ⁷⁰ CTh. 4.7 *de manumissionibus in ecclesia.*
- ⁷¹ Šalia *favor libertatis* principo įtvirtinimo, Konstantinas taip pat siekė palengvinti esamų vergų padėtį. Pavyzdžiui, buvo draudimas kastruoti vergus (C. IV.42.1), draudimas išskirti vergų šeimas, taip pripažįstant tokių šeimų moralinį ir teisinį vertingumą (C. III.38.11), o 326 m. Konstantinas savo konstitucija (CTh. III. 30.2b) skatino šeiminiukus nepardavinėti vergų: „*Tolerabilius est [...] servos mori suis dominis quam servire extraneis.*“ (*Tinkamiaus būty, jei vergas gyventų pas savo šeiminiuką, negu tarnautų svetimiems*).
- ⁷² D.1.5.4: Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur.

LITERATŪRA

1. *Amarelli F. et al.* Storia del diritto romano. Torino: Giappichelli. 2000.
2. *Berman H. J.* Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai. 1999.
3. *Biondi B.* Il diritto romano christiano. Vol. I. Milano: Giuffrè. 1952.
4. *Cimma M. R.* Lepiscopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano. Torino: Giappichelli. 1989.
5. *Douzinas C.* The end of human rights. Oxford: Hart Publishing. 2000.
6. *Douzinas C.* What are human rights? // *The Guardian.* 2009 03 18.
7. *Falchi G. L.* Fragmenta iuris romanis canonici. Roma: Mursia. 1998.
8. *Falchi G. L.* Introduzione ai fondamenti del diritto europeo. Roma: Lateran University Press. 2007.
9. *Falchi G. L.* La tradizione giustiniana nel materiale teodosiano (CTh. XVI) // *Studia et documenta historiae et iuris.* 57 (1991). P. 1–123.
10. *Falchi G. L., Ferme B. E.* Introduzione allo studio delle fonti dell'Utrumque Ius. Roma: Lateran University Press. 2006.
11. *Ferrari G.* La lettera a Filemone e libertà nel mondo greco, romano e cristiano. Salerno: Elea Press. 1998.
12. *Gaudemet J.* Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas. Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni

- San Paolo. 1998. (orig. kalba Église et Cité. Histoire de droit canonique. Paris: Cerf/ Montchrestien. 1994).
13. Graf F. W. Le radici religiose della razionalità moderna. La teoria dei diritti umani di Georg Jellinek nel suo influsso su Max Weber e Ernst Troeltsch. *Humanitas* 59 (6). 2004. pp. 1155–1186.
 14. Helmholtz R. H. *The Spirit of Classical Canon Law*. Athens-London: The University of Georgia Press. 1996.
 15. King N. Q. The Theodosian Code as a Source for the Religious Policies of the First Byzantine Emperors // *Nottingham Medieval Studies*. 6 (1962). P. 12–17.
 16. Landau P. “Aequitas” in the “Corpus iuris canonici” // *Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 20 (1994). P. 95–104.
 17. Lott J. B. *The Neighborhoods of Augustan Rome*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004.
 18. Mousourakis G. *A Legal History of Rome*. New York: Routledge. 2007.
 19. Pizzorni R. M. *Il diritto naturale dalle origini a S. Tommaso d'Aquino*. 3 ed. Bologna: ESD. 2000.
 20. Possenti V. Antropologia cristiana e diritti umani: diritti e doveri // *Catholic Social Doctrine and Human Rights. The Proceedings of the 15th Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences*. 1–5 May 2009. Vatican City: Pontifical Academy of Social Sciences. 2010. P. 107–125.
 21. Rudokvas A. Sulla cristianizzazione del diritto romano all'epoca dell'imperatore Costantino II Grande // *Ius Antiquum*. 9 (2002).
 22. Sumner Maine H. *Ancient Law*. 10th ed. repr. Kessinger Publishing. 2004.
 23. Tierney B. *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law*. 1150–1625. Atlanta, GA: Scholars Press. 1997.
 24. Vismara G. *La giurisdizione civile dei vescovi (secoli I–IX)*. Milano: Giuffré. 1995.
 25. Waldstein W. *Teoria generale del diritto*. Roma: Lateran University Press. 2002.

Gauta: 2010 05 03

Parengta spaudai: 2010 06 15

Jonas JUŠKEVIČIUS

LOOKING FOR THE FOUNDATIONS OF HUMAN RIGHTS: *LIBERTATIS INITIUM* IN EARLY CHRISTIAN ROMAN LAW

S u m m a r y

The doctrine of human rights stands on the settled majority opinion that foundations of contemporary human rights lay in the 17th century. The birth of secularization is considered as the beginning of conclusion of theoretical reflections of natural law. Though natural law itself is not a product of the Illuminist epoch, but the doctrine attributes a traditional fault to it - inability to construct natural law in contemporary terms of legal subjectivity. The article through the analysis of the peculiarities of the process of Christianizing Roman law beginning from the Edict of Milan up to codification of Justinian argues that reproaches of such kind are ill-founded to a certain extent.

Constantine and successive Christian Roman emperors did not translate Christianized natural law into the language of subjective rights and this without doubt was not possible due to historical social circumstances. However, the early Christianity shaped significantly Roman law in a way that could be considered an important contribution to the evolution of human rights.

A crucial historical importance for the development of human rights should be attributed to the Edict of Milan emanated by the first Christian emperor Constantine in 313. The importance of that legal document could be displayed through a few fundamental principles formulated in it: separation of the empire and religion, freedom of religion and conscience, negative obligations of the sovereign not to intervene into the sphere of a conceded right, limitation of the right when rights and liberties of other humans are infringed. These principles historically were generalized and today form a substantial part of human rights doctrine and there-

fore could be considered as *libertatis initium* of a modern human individual. Such modern rights as freedom of thought, expression, assembly and association could be directly derived from the Constantine's freedom of religion and conscience.

After the emanation of the Edict the new legal norms took birth in order to implement individual autonomy and freedom of conscience in the field of religion. The influence of such norms extended far beyond religious field. For instance, the established principle of separateness of state and religion created foundations for separate legal system within the Church. Subsequently, within that legal system through *episcopalis audientia* institution there were broader possibilities to apply substantive principles of equity reflected in the light of Gospel and natural law. On the other hand, the empire also began to Christianize its positive law by introducing norms in coherence with natural law. Imperial legislation gradually revoked, prohibited or limited certain practices which contradicted human dignity; some steps were taken towards equalization of man / woman and parents / children in property rights etc.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: žmogaus teisės, prigimtinė teisė, Milano ediktas, valstybės ir religijos atskirumas, religijos laisvė.

KEY WORDS: human rights, natural law, Edict of Milan, separateness of the state and religion, freedom of religion.

Jonas JUŠKEVIČIUS – prof. dr., Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Bioteisės katedra. El. paštas jjusk@mruni.lt.

Jonas JUŠKEVIČIUS – PhD, professor, Department of Biolaw, Faculty of Law at Mykolas Romeris University. E-mail: jjusk@mruni.lt.